

NIKOLA L. OKUNJEV: KRSTOOBRAZNE CRKVE U JUŽNOJ SRBIJI

U leto 1925 g., na putu po Južnoj Srbiji, posetio sam krajeve oko Štipa i Strumice. U okolini Štipa bio sam, između ostalog, u selu Terančima, koje leži na levoj obali reke Bregalnice, približno 18 kilometara iznad Štipa, i skoro sasvim prema Kočanima. Uputio sam se tamo sa namerom, da razgledam staru crkvu, koja se nalazi u tom selu, na koju me je već dosta davno upozorio poštovani G. Miloš Ivković, na čemu mu, i ovom prilikom, izjavljujem moju najtopliju zahvalnost.

Razvaline crkve se nalaze na kraju sela, na vrhu omanjeg brežuljka — jednog od ogranaka planine Pljačkovice, koji se terasasto spuštaju k reci. Kao što se vidi po merilu, koje se nalazi na planu (sl. 1),¹ crkvice je vrlo malih razmera, ali ima znatan interes zbog svojih arhitektonskih oblika.

Osnova crkve ima oblik tako zvanog „slobodnog“ krsta, tj. zidovi njeni, kako iznutra tako i spolja, imaju oblik bez malo ravnokrakog krsta. Istočni kraj toga krsta nešto je kraći od ostalih i završava se apsidom, koja ima polukružan oblik, ne samo unutra nego i spolja. Sredina krsta je pokrivena kubetom, koje leži na visokom, okruglom tamburu (sl. 2).

Osnova crkve ima više nepravilnosti. Tako je uzdužni brod nešto širi od poprečnog, usled čega se na mestu gde se presecaju ne dobiva pravilan kvadrat. Zbog toga su, kao što se vidi na snimku (sl. 3), istočni i zapadni svodovi nešto kraći, nego što bi trebalo, a severni i južni, naprotiv, nešto ulaze unutra.

Razmere odgovarajućih delova desne i leve strane su različite, i ma da razlika ne prelazi 10—12 cm., kako je zgrada dosta mala, ta nepravilnost upada u oči. Jedini ulaz u crkvu, na zapadnom zidu, ne leži u osovini osnove, nego je pomaknut bliže severnoj strani.

Cela zgrada je zidana od kamena sa redovima opeke na dosta debelom sloju maltera. Unutrašnjost zida je skoro skroz ispunjena lomljenim kamenom, sitnim i nepravilnog oblika. Obloga je od krupnijeg kamena, koje je sa spoljašnje strane nešto doterano — otesano je, iako ne sasvim glatko. Usled razne veličine ovog kamena, slojevi opeke nemaju pravilnih redova, te su na nekim mestima od tri reda opeka, a na nekim samo od jednog reda. Smesa koja spaja sav taj materijal, sastoji se iz kreča sa priličnom količinom peska, sitnog kamena i krupno istucane opeke. Opeka upotrebljena za zidanje dosta je velikih razmera, tanka i crvenkaste boje.

Za razliku od zidova, svodovi su rađeni isključivo od manjeg kamenja, otesanog sa svih strana. U konhi apsida, kao što se vidi na snimku (sl. 3),

¹ Snimke crteže je radio pisac.

tako isto je upotrebljen tesani kamen, ali sa naizmeničnim redovima opeke. Redovi opeka ovde imaju oblik lepeze.

Prema razmerama građevine zidovi su relativno debeli, prosečno 70 cm. Svodovi su znatno tanji i načinjeni od jednog reda kratkog kamena.

Ulazna vrata u crkvu imaju ravan nadvratnik, a prozori su zasvedeni polukružnim lucima. Potpuno se sačuvao samo jedan prozor u apsidi i jedan u tamburu kubeta. Ne zna se koliko je svega bilo prozora, ali se može pretpostaviti da ih je bilo još u timpanima zidova, koji su svi porušeni. U tamburu je bilo svega četiri prozora, od njih se sačuvao samo južni.

Danas je crkva dosta razrušena. Palo je kube i cela severna polovina tambura. Od severnog, južnog i zapadnog svoda očuvani su samo uzani ostaci, na kojima se još drži južna polovina tambura. Razrušeni su, takođe, i gornji delovi zidova, osim istočnog.

Na unutrašnjim stranama zidova sačuvali su se ostaci maltera, na kome je bio živopis. Malter je dosta rđavog kvaliteta — beo, trošan, sa velikom količinom kudelje. Od živopisa su ostali neznatni tragovi. Sad se može raspoznati jedino figura sv. ratnika na zapadnom zidu severnog kraja poprečnog broda. Opšti ton živopisa je crvenkast. Nimbovi koji su najbolje očuvani, čini se da su takođe bili crveni. Figure su bile vrlo male. Kompozicije su odvojene jedna od druge, kao obično, crvenim prugama, koje su se gde gde sačuvale. Pruge su jako neravne i izrađene do krajnosti nemarno. Uopšte potrebno je primetiti, da i arhitektura crkve i njena izrada nisu izvedene sa onom marljivošću kojom se odlikuje većina spomenika sačuvanih u ovom kraju.

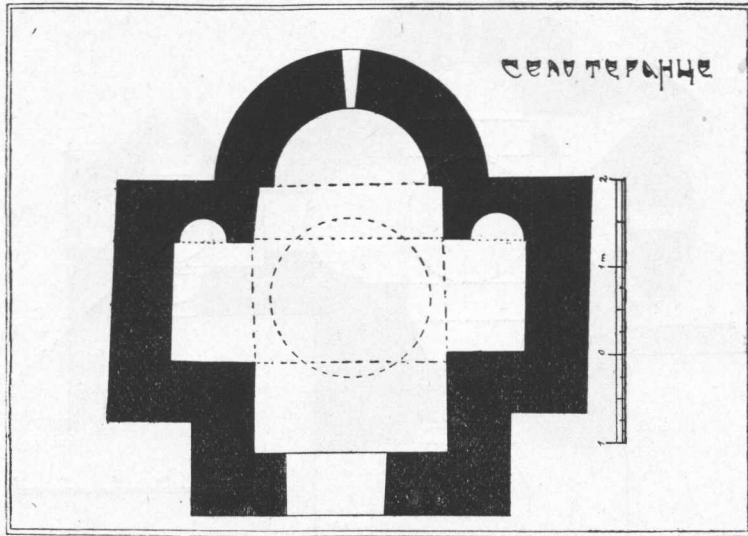
Meni, na žalost, nije pošlo za rukom, da nađem ikakve pisane podatke, u kojima bi se pominjalo selo Terance i njegova crkvice, na osnovi kojih bi se ova mogla datirati. Zbog toga za određivanje vremena njenog postanka potrebno je osloniti se isključivo na one podatke, koje može dati sama crkva. Ipak pre nego pokušamo da pregledamo te podatke sa hronološke tačke gledišta, ja skrećem pažnju na drugi jedan spomenik, koji se nalazi u istom delu Makedonije, koji dosad nije proučen, ali izaziva, tako isto, velik interes svojim arhitektonskim oblicima.

Istu krstoobraznu osnovu, samo drugog tipa, ima crkva Milostive Bogorodice (Eleuse) u selu Veljuši, koje se nalazi u blizini varoši Strumice. Ona je bila hram nekadanjeg tamošnjeg manastira i bila je podignuta 1080 g. To svedoče natpisi na grčkom jeziku, koji su bili urezani na nadvratnicima njenih vrata. Ti mermerni natpisi skinuti su i sad se nalaze u Narodnom Muzeju u Sofiji (Hrišćansko odeljenje №№ 1597 i 1598). U natpisu je zabeležena godina kad je podignuta crkva i kaže se da je podigao monah Manuil,² koji je docnije bio episkop grada Tiveriopolisa (Strumice). O istoriji manastira postoji ceo niz dokumenata XI, XII i XIV stoleća, koji su se sačuvali u arhivi Iverskog manastira na Atonskoj Gori, kojemu je u XIV stoleću manastir Eleuse bio dat u metoh, kao što se vidi iz povelje Stefana Dušana, izdane u januaru 1346 g.³

Hram u selu Veljuši predstavlja danas arhitektonski kompleks, koji se sastoji iz tri spojene zgrade. Glavna zgrada predstavlja pravu crkvu i vezana je na zapadnoj strani sa dosta velikom pripratom a na južnoj

² Pre toga monah Manuil bio je u manastiru sv. Avksentija, kod Halkedona, u Vitiniji. (V. Marković, Pravoslavno monaštvo i manastiri u srednjevekovnoj Srbiji. Sremski Karlovci, 1920. 17).

³ V. Marković. o. c., 18.

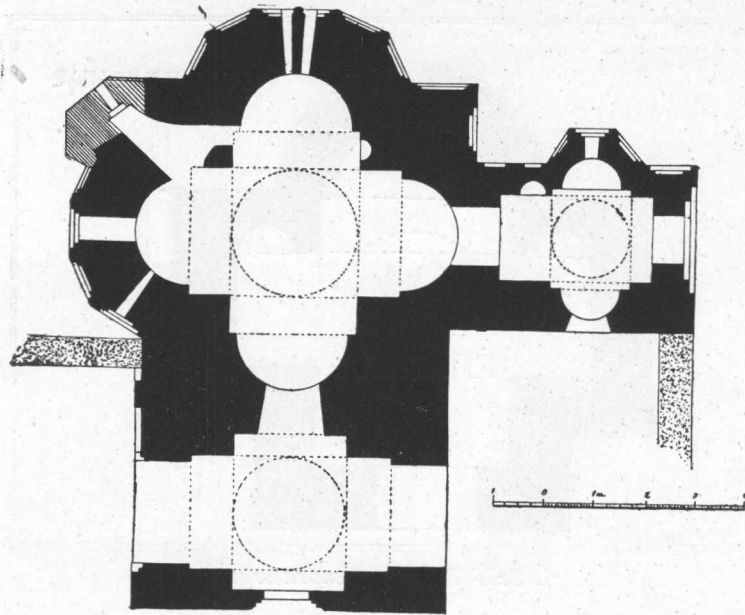
1. Selo Terance. Osnova crkve

2. Selo Terance. Razvaline crkve

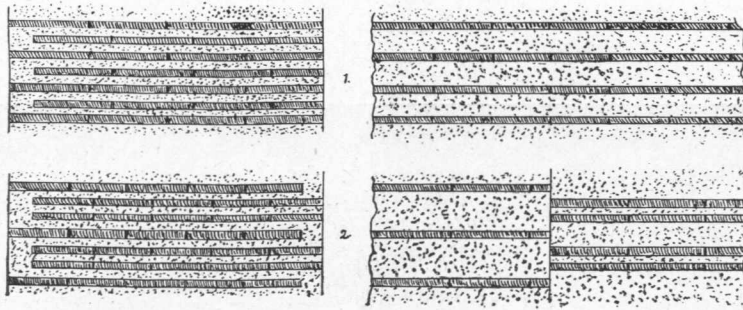
3. Selo Terance. Apsida crkve

4. Selo Veljuša. Osnova Bogorodičine crkve

5. Selo Veljuša. Crkva Bogorodice

6. Presek i spoljašnji izgled zidova sa prugastim načinom zidanja

sa malom kapelom. Osnova glavnog zdanja ima izgled ravnokrakog krsta sa zaokruženim krajevima. Razlika od crkvice u selu Terancima sastoji se, dakle, u tome, što su svodovi koji pokrivaju krajeve krsta kraći i što se sva četiri kraja završavaju apsidom (sl. 4).

I dve manje zgrade koje su pripojene glavnoj, isto tako su u suštini krstoobrazne. Priprata je pokrivena samo kubetom koje se oslanja na četiri luka. Ti luci se nalaze iznad kratkih krajeva osnovnog krsta. Pri tome severni i južni luk duži su od zapadnog i istočnog. Danas na severnom i južnom zidu priprate probijeni su široki prolazi koji vode u odelenja novijega datuma. Ti su prolazi pokriveni niskim lucima. Sadašnje stanje zidova u ovim prolazima jako zamalterisanim ne daje mogućnosti da se vidi, da li su ovi prolazi pravljene kad i priprata ili docnije. U svakom slučaju je jasno da je krstoobrazni unutrašnji prostor priprate stavljen u prave zidove.

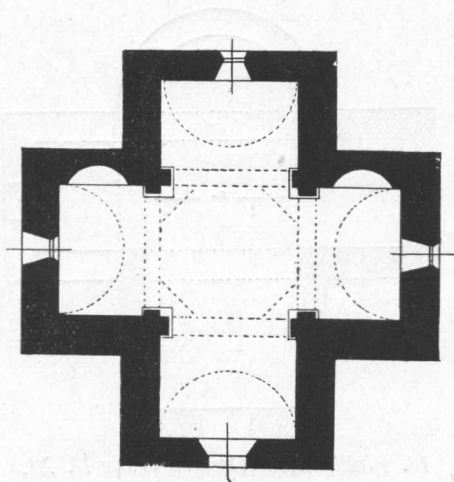
Približno iste konstrukcije je i kapela koja je pripojena crkvi s južne strane. Ona je isto tako pokrivena kubetom, koje drže četiri luka, od kojih su severni i južni duži od istočnog i zapadnog, ali krajevi krsta, koji su pokriveni tim lucima nisu jednaki; istočni i zapadni su zaokruženi, jer se završavaju apsidom, a severni i južni imaju prave zidove. Uz to još severni luk je duži od južnog skoro tri puta. To dolazi otuda, što se deo ovoga luka nalazi u debljini zida glavne zgrade i pokriva prolaz u nju. Tim prolazom vezana je kapela sa južnom apsidom crkve. Osim toga ona ima spoljašnji izlaz na južnom zidu i vrata probijena u zapadnoj apsidi, koja je vezuju sa novodozidanom zgradom.

Ne rešavajući, zasad, pitanje o hronološkom odnosu kapele i priprate sa glavnim zdanjem, potrebno je ovde primetiti, da ove dozidane zgrade izmenjuju oblik spoljašnjih delova crkve. Ako pretpostavimo, da su kapela i priprata podignute docnije, onda su se potpuno neizmenjeni sačuvali samo jugo-istočni ugao crkve i dve apside — istočna i severna. Severo-istočni ugao je unakažen kasnijim dožitkom, koji je postao u vezi sa podignutim u tom uglu naročitim odelenjem za žrtvenik, koji je usečen u zid i spojen prolazima sa oltarskom apsidom i južnim krajem krsta. Usled tih prolaza formirao se nizak, nepravilnog oblika stub, koji ovde prvobitno, razume se, nije postojao. Mesto za žrtvenik je nepravilnog oblika i zatvara se pomenutim novim zidom, na kome je stavljen prozor koji ga osvetljava.

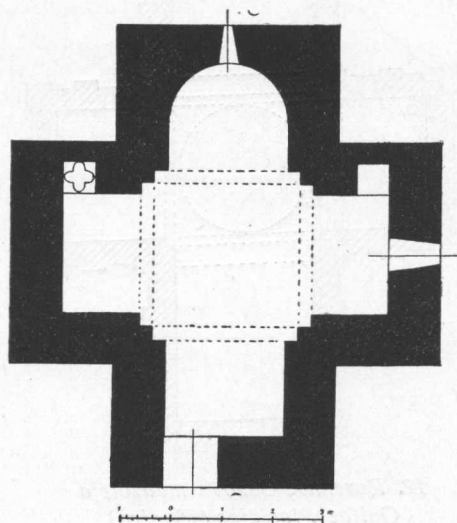
Obe pomenute apside imaju spolja petostran oblik, a na svakoj strani su izrađene dvostruke male niše, jedna nad drugom, pri čemu su donje niše u osnovi četverougone, a gornje polukružne. Istočna strana istočne

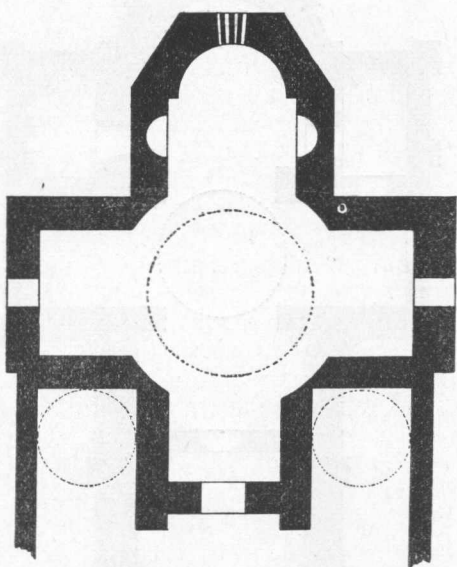
7. Selo Veljuša. Svodovi crkve

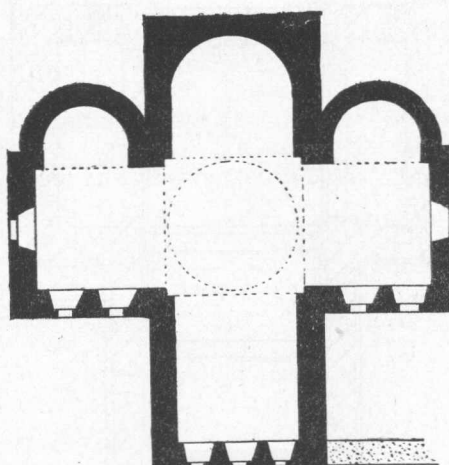
8. Trier. Osnova kapele S. Krsta
(po Frankl-u)

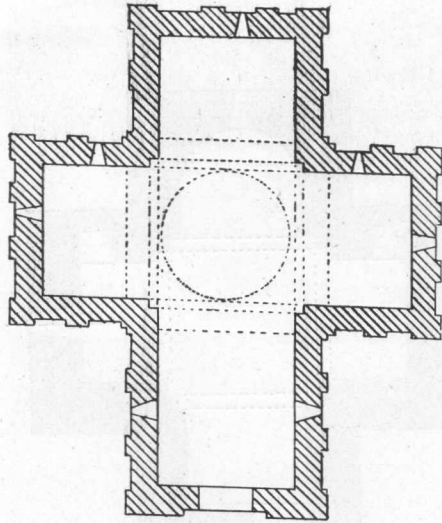
9. Libatavank. Osnova crkve S. Stefana
(po Strzygowskom)

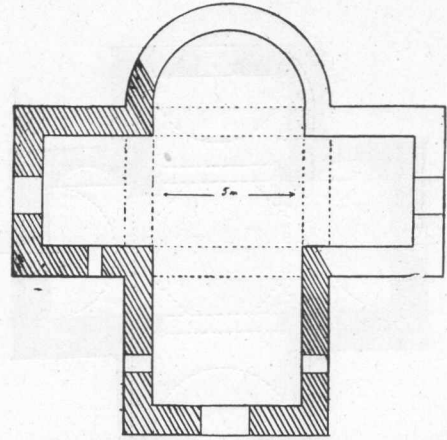
10. Manolada. Osnova crkve Paleopanagije
(po Wulfu)

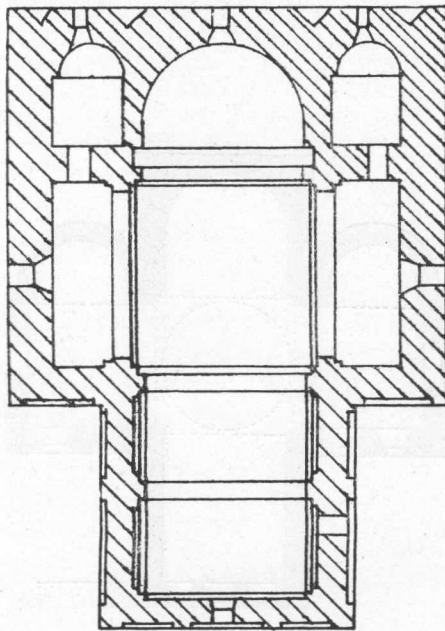
11. Zadar. Crkva S. Vida
(po Vasiću)

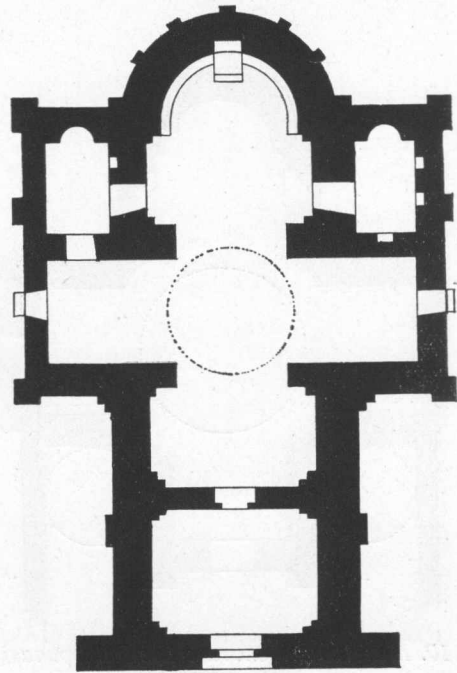
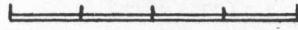
12. Ravenna. Osnova mauzoleja
Gallae Placidiae (Rivoira)

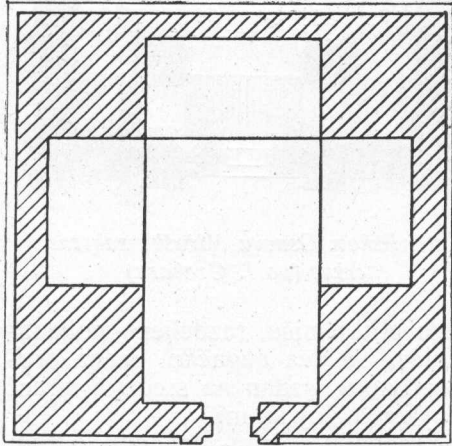
13. Binbirkilise. Osnova crkve N.º XI.
(Strzygowski)

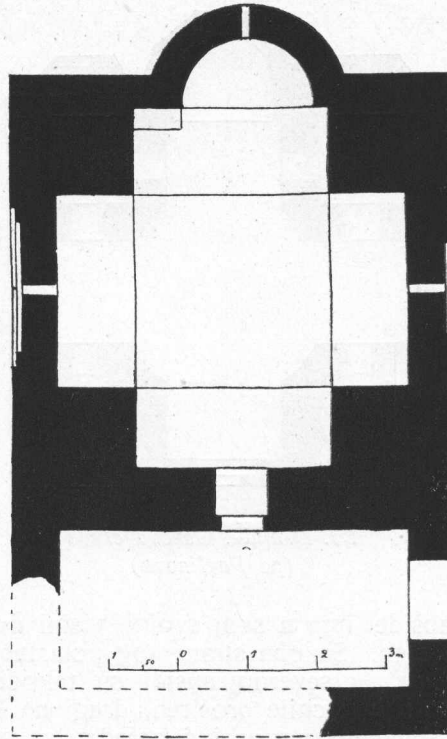
14. Jeni-Rabat. Osnova crkve
(po Pavlinovu)

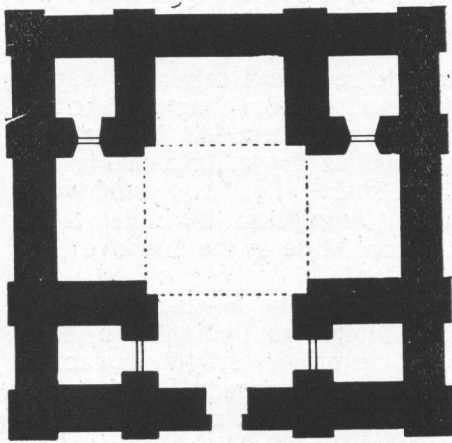
15. Arilje. Osnova crkve
(vid. Millet)

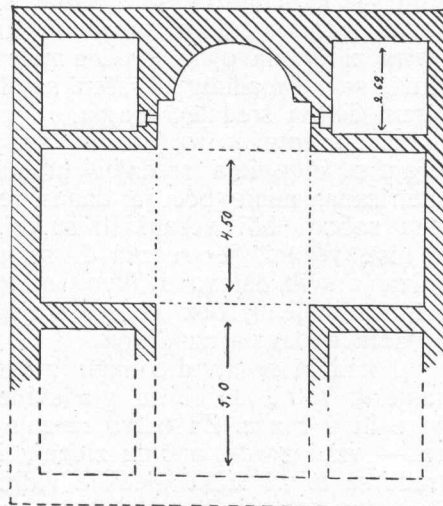
16. Hass. Osnova grobnice
(vid. Vogüé)

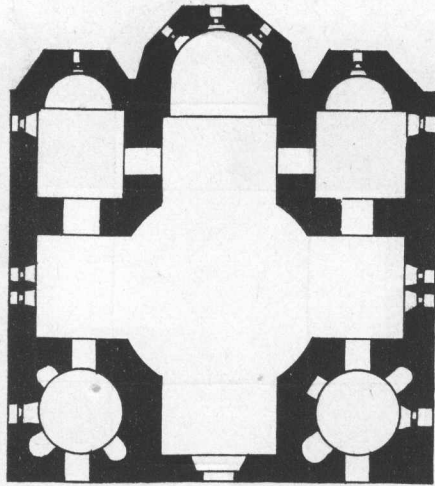
17. Nikopolj. Osnova crkve
(po A. Grabaru)

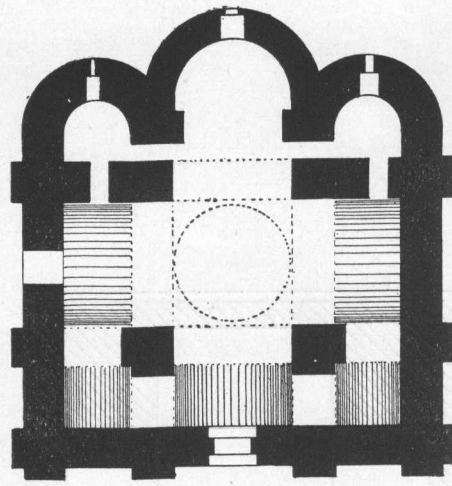
18. Kasr-en-Nuejs. Grobnica
(vid. Rivoira)

19. Aladža-Kizile. Osnova crkve
(vid. Strzygowski)

20. Dranda. Osnova crkve
(po Pavlinovu)

21. Pskov. Osnova Miroške saborne
crkve (po I. Grabaru)

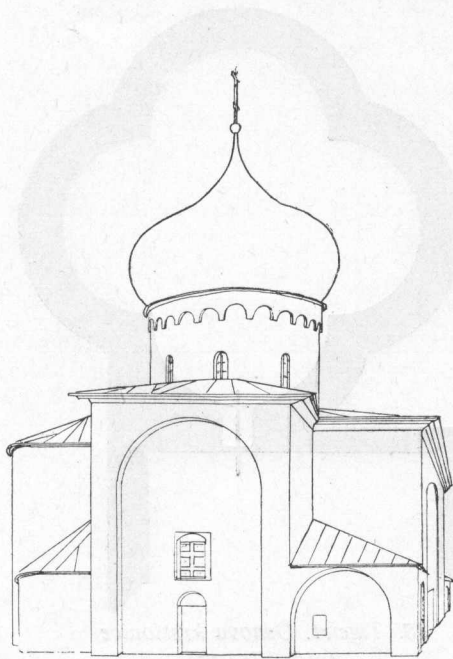
apside ima u svoj svojoj visini dvostruku plitku nišu, razdijelenu polustubićem. Sa obe strane tog polustubića nalaze se dva dugačka, uzana prozora. U severnoj apsidi su takođe dva prozora, jedan na srednjoj strani koji je docnije proširen, drugi na krajnjoj zapadnoj strani.

Zapadna apside zajedno sa severo-zapadnim i jugo-zapadnim uglom crkve zatvorena je pravim zidovima koji su dovedeni sa spoljašnje strane u istu liniju sa zidovima priprate. Severni zid je razdijeljen pilastrima, južnome je, danas, površina glatka.

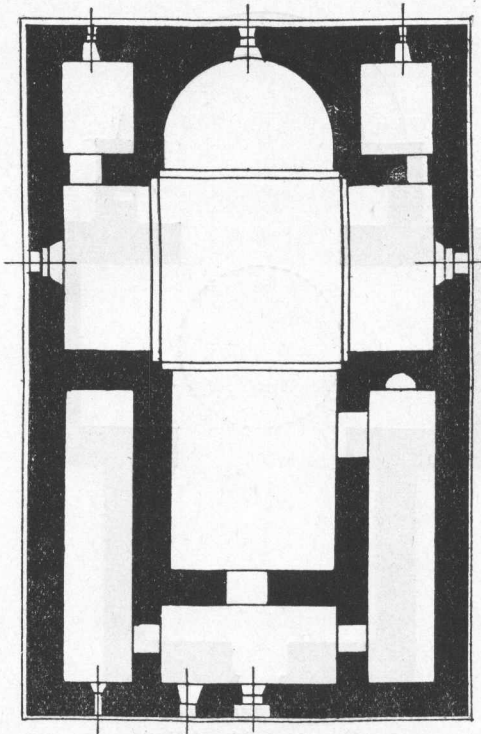
Južna apside isto tako nema spolja razdijeljene strane, zbog toga što se njeni zidovi slivaju sa zidovima kapele, koji se sastaju pod pravim uglom — istočni zid sa južnom stranom jugo-istočnog ugla, a zapadni zid sa južnim zidom zapadnog kraja krsta. Kapela je takođe zatvorena pravim zidovima osim istočne male apsidi, koja je spolja petostrana. I svi zidovi, sem zapadnog ukrašeni su plitkim dekorativnim nišama, kao i gore opisani delovi srednjeg hrama.

S obzirom na to, što su sva mesta gde se zidovi priprate i kapele spajaju sa zidovima srednjeg hrama, kako spolja tako i iznutra, jako zamalterisana, nemoguće je danas reći sasvim pouzdano, da li su zidovi među sobom bili vezani ili su prizidani jedni uz druge. Izgleda ipak da oni nisu vezani, jer se zna da se, u sličnim slučajevima, kod istodobnog podizanja svih delova ovakvog arhitektonskog kompleksa, svaki deo zidao obično odvojeno, bez veze u slojevima, i kao da se svaka „osnova“, na taj način dodavala uz drugu.

I kad bi se utvrdio način zidanja prislanjanjem ne bi se moglo rešiti pitanje o tome da li su građevine celog kompleksa podignute u jedno vreme ili u razna. Za takvo rešenje potrebno je pribeci drugim podacima i to — vrsti građe, načinu zidanja i karakteru izrade fasada. Razgledajući zgradu sa te tri tačke gledišta vidimo da su sva tri dela načinjena iz savršeno istog materijala, od dosta tankih opeka starog oblika i tamno crvene boje. Otesane sa spoljašnje strane komade kamena a opeke drukče, nešto svetlije boje, nalazimo samo na mestima gde je opravljano. Tako

22. Pskov. Miroška saborna crkva.
Restauracija severne fasade

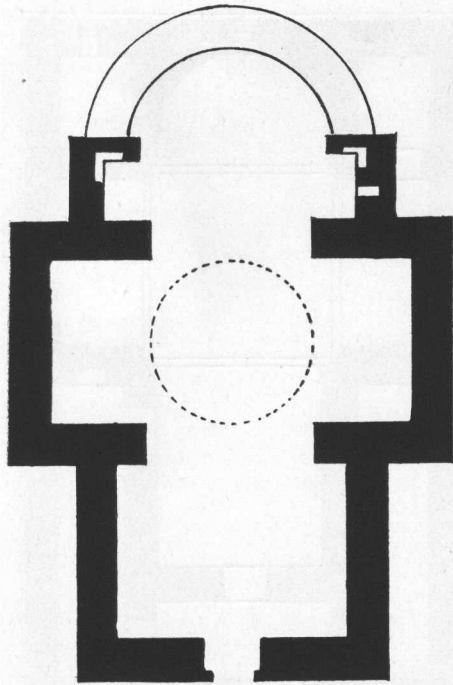

23. Dolis-Hane. Osnova crkve
(po Pavlinovu)

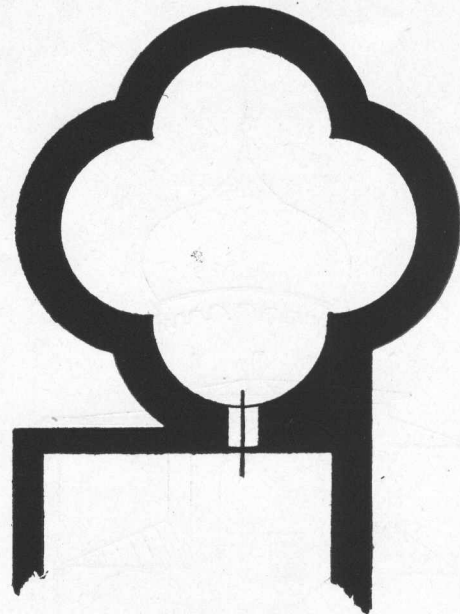
na primer, opravljeni su gornji delovi severo-istočnog i jugo-istočnog ugla (sl. 5) i gornji delovi južnog zida, pod krovom. Od kamena, ali mnogo gore izrade, i sa delovima opeke, pravljen je niski ispupčeni zid žrtvenika. Najstariji način zidanja se najbolje sačuvao u apside crkve i u tamburima sva tri kubeta. I ovde možemo konstatovati taj sistem zidanja sa opekama koji se najčešće primenjivao u vizantijskoj arhitekturi X—XII stoleća.

Kao što je poznato, princip ovog sistema je bio u tome, da se, naizmeničnim ređanjem horizontalnih redova opeke sa slojevima cementnog rastvora, postigne na spoljašnjem izgledu zidova izvestan efekat boja. Za to su obično redovi opeke slagani na vrlo debeo sloj rastvora, čija je debljina često puta prevazilazila debljinu opeke. Zatim su, na nekom rastojanju, najčešće kroz dva reda opeke, nekad kroz tri ili čak samo kroz jedan red, sledeće odgovarajuće količine redova slagane nešto dublje od spoljašnje vertikalne površine zidova, — usled čega su duž zida nastajale praznine, odeljene jedna od druge ispupčenim redovima opeke. Ove praznine su popunjavane rastvorom i zidovi su na taj način dobijali prugastu raspodelu, koja se sastojala iz ređanja širokih pruga rastvora crvenkaste boje i crvenih pruga opeke (sl. 6)⁴.

⁴ Na priloženom crtežu pokazani su — levo gore presek zida sa ređanjem kroz jedan red opeke, desno gore spoljašnji izgled toga zida; dole levo — presek zida sa razmeštajem kroz dva reda opeke, desno spoljašnji izgled tog zida s jedne i s druge strane.

24. Crkva Blagoveštenja pod Kablarom.
Osnova (vid. Millet)

25. Tigcirt. Osnova krstionice
(vid. Vincent)

Docnije, u arhitekturi XIII i XIV stoleća, sačuvao se isti princip dekorisanja fasada, ali je rađen drukče. Napušteno je pređašnje teško slaganje opeka sa ostavljanjem praznih mesta za rastvor i slojevi rastvora su zamenjeni redovima tesanog kamena, kao što vidimo na primer na fasadama crkava u Mesemvriji⁵ i na mnogim srpskim crkvama toga doba⁶.

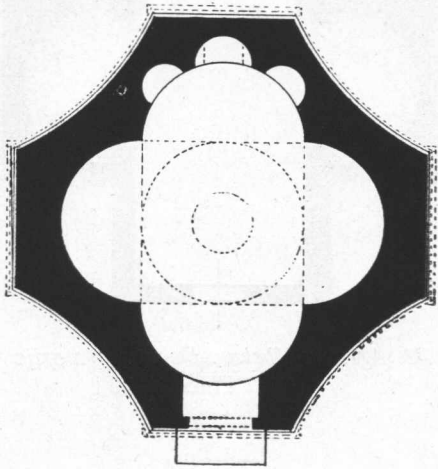
Način zidanja koji je primenjen na Veljuškoj crkvi običan je kod većine građevina od opeke X—XII stoleća, kako na Balkanskom Poluostrvu, tako i na severu — u Rusiji. Prugasti razmeštaj imaju, na primer, carigradske crkve — Kilise — Medžidi kroz dve opeke, Eski-Imaret-Džami i Gulj-Džami kroz jedan⁷. U staro-ruskoj arhitekturi takav sistem razmeštaja praktikovao se kod crkve Spasa na Berestovu u Kijevu, iz X stoleća i kod Kijevske Sofijske saborne crkve (1037 g.)⁸. Ista pojava karakteriše i crkvu sv. Pantelejmona, iz 1164 g. u selu Nerezima, kod Skoplja. Ovde isto tako kao i u Veljuši, isto onako kao kod ruskih hramova, ako bi se desilo da široki sloj rastvora slučajno prelije redove opeke i pokrije ih,

⁵ A. Protitch. L'architecture religieuse bulgare „La Bulgarie d'aujourd'hui“. N 4, Sofia, 1924, fig 38, 39, 41, 42, 43, 44.

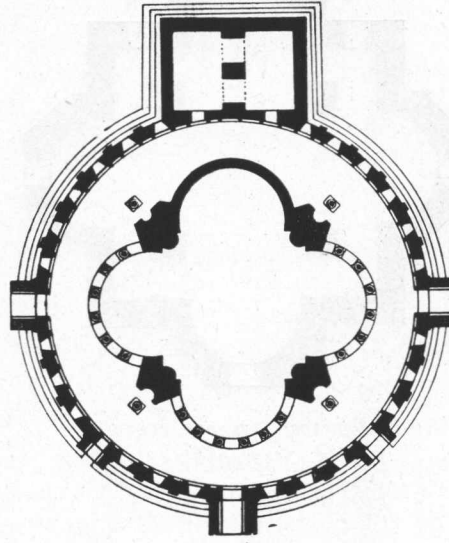
⁶ G. Millet. L'ancien art serbe. Les églises. Paris, Boccard, 1919, 98, 99, 110, 113, 119, 121, 122, 131, 133, 141.

⁷ C. Gurlitt. Die Baukunst Konstantinopels. Berlin, Wasmuth. Taf. 8 p. IV, V.

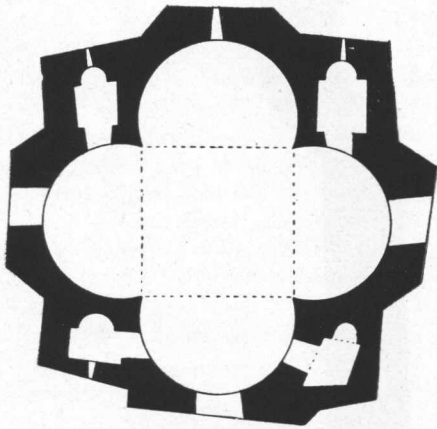
⁸ Н. Л. Окуневъ. Крещальня Софійскаго собора в Кіевѣ („Записки отдѣленія русской и славянској археологіи Имп. Русскаго Археолог. Общества“, т. X). Петроградъ, 1915. 6, прим. 1.

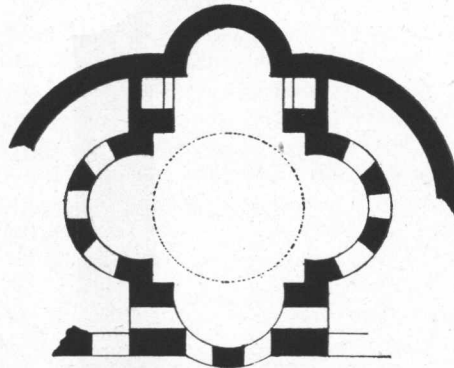
26. Jedrene. Sinaitikon
(vid. Gurlitt)

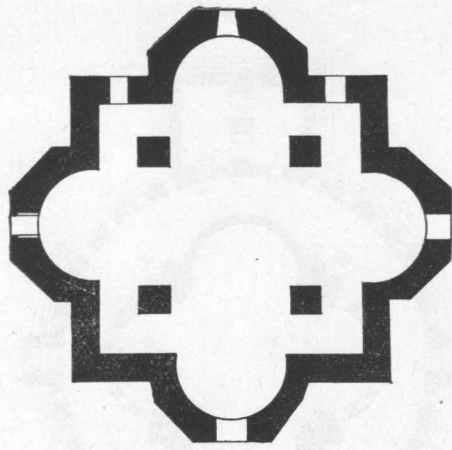
27. Zvartnoc. Dvorska crkva
(vid. Strzvgowski)

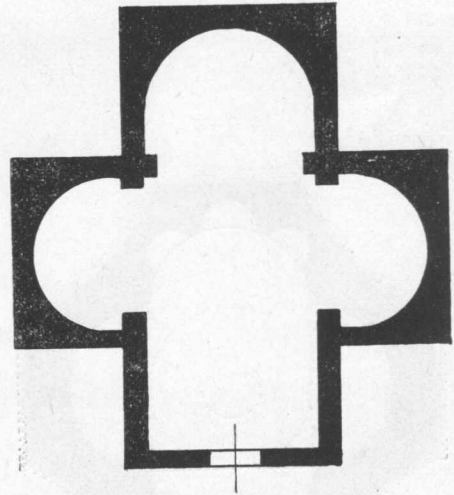
28. Hčkonk. Osnova crkve
(vid. Strzygowski)

29. Plovdiv. „Crvena“ crkva
(vid. Protič)

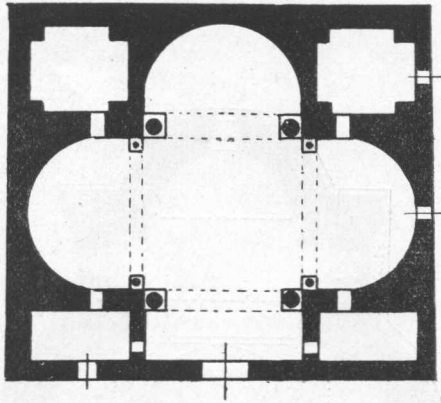
30. Bagaran. Osnova crkve
(vid. Strzygowski)

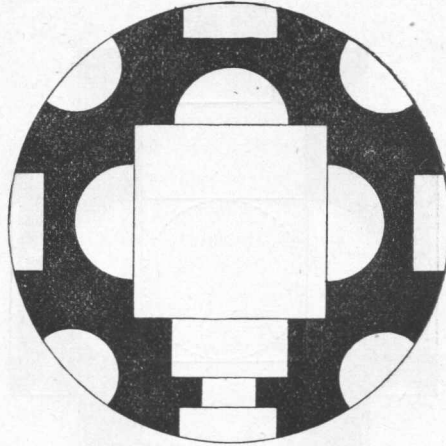
32. Aghemun-Ubekar. Osnova oratorija
(vid. Vincent)

31. Binbirkilise. Osnova mauzoleja N XI. (Vid. Strzygowski)

33. *Tebessa. Osnova crkve*
(vid. Vincent)

34. *Rim. Osnova kapele*
(vid. Dehio und Bezold)

onda su konture na tom delu obeležavali zarezima i očevidno čak povlačili crvenom bojom da bi sačuvali celinu polihromije fasade.

Sem razmeštaja u sva tri dela hrama, potpuno je jednak i reljefni raspored njihovih spoljašnjih zidova. On se sastoji iz vertikalnog raščlanjenja zidova ravnim dvostrukim nišama, dekorativnog karaktera na dva sprata. Na srednjoj strani istočne apside crkve smeštene su dve slične niše, ali ne jedna nad drugom, nego uporedo. One se protežu od gore do dole i razdeljene su polustubićem, koji gornjim delom pokriva razmak između dva prozora.

Ne razlikuju se ničim što se tiče karaktera dekoracije, ni strane tambura sva tri kubeta. Tu su iste niše sa prorezanim uskim prozorima pri čemu na srednjem tamburu, za razliku od pobočnih, niše nisu dvostruke nego trostruke. Ivice strana kod sva tri tambura ukrašene su potpuno jednako sa dva tanka polustubića, koji se završavaju ravnim trapezoidnim kapitelima. Na te polustubiće se oslanja slepa arkatura, koja ima dvostruki zupčasti friz, sastavljen iz opeka poslaganih jednim uglom napred.

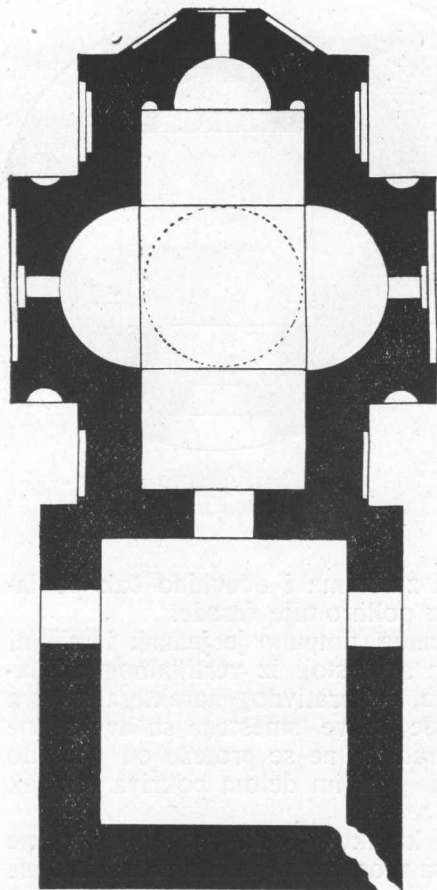
Sličan trostruki zupčasti friz ukrašava gornje delove istočne i severne apside, a jedan red završava malu apsidu južnog zida kapele i timpane istočnih zidova kako crkve tako i kapele.

Na taj način, ništa ne protivureći pretpostavci, da su sva tri dela opisanog hrama u Veljuši bila podignuta u isto doba. Razgledajući fakturu podizanja sva tri tambura vidi se da ih je bez sumnje radila jedna ista ruka.

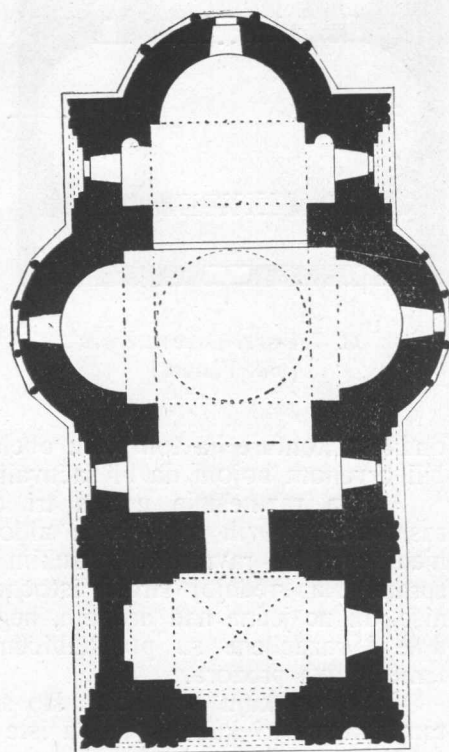
Nekad, u stara vremena, hram je iznutra bio sav živopisan, ali na žalost, od tog živopisa ostali su samo bedni tragovi. Požar koji se desio pre nekoliko desetina godina, iskvario je svu njenu unutrašnjost. Onda je izrađen nov živopis, koji nema, kao što se vidi na priloženom snimku svodova (sl. 7), nikakve umetničke vrednosti.

Nekoliko fragmenata sačuvanih u kapeli, koja se nalazi sa južne strane hrama, daju ipak neku predstavu o tome kakav je bio stari živopis.

Sa obe strane prozorčića male apside izrađena su dva andjela, koja podupiru plavi oreol na kome je prestavljen Hristos, koji se uznosi na nebo. On sedi na jednom luku duge, a noge je spustio na drugi manji

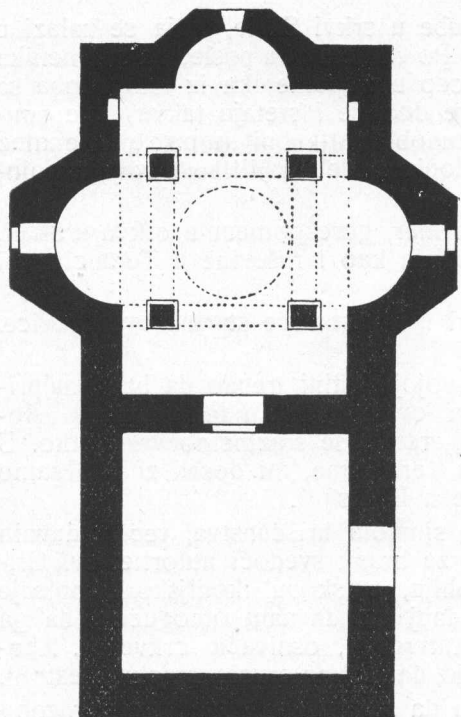
35. Osnova crkve Sv. Andreje
na reci Treski (vid. Millet)

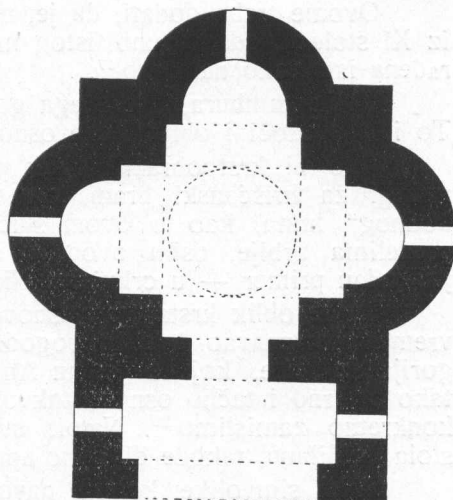
36. Kruševac. Osnova crkve
(vid. Kanitz)

luk, levom podignutom rukom blagosilja, a u desnoj na grudima drži uvi-
jeni svitak. U Hrista je žuti nimb sa belim i ugasito crvenim obrubima i
sa plavim krstom, čija su sva tri kraja ukrašena biserima. Pored živih
boja i jasnog crteža, figura je izrađena dosta nesrazmerno — na kratkom
i zgrčenom telu sa malim ručicama glava je suviše krupna; uokvirena je
gustom kosom sa razdeljkom, koja pada na leđa i bradom ovlaš razde-
ljenom na kraju. Manje su sačuvani anđjeli, i na osnovu njihove izrade
teško je dati sud, ali tip Hrista i način kako je izrađen ceo ovaj deo ži-
vopisa vrlo su bliski ostacima fresaka iz 1164 g., u crkvi sv. Pantelejmona
u selu Nerezima, kod Skoplja. Izrada je u našem fragmentu gora i rađena
više zanatlijski, ali strogost u izrazu lica, jasnoća crteža i čiste jasne
boje potpuno odgovaraju istim osobinama nereskog živopisa.

Oslanjajući se na utiske, koje daju fragmenti živopisa i na gore na-
vedene karakterne crte hrama u Veljuši, može se misliti da u ovom slu-
čaju imamo posla sa originalnim spomenikom iz kraja XI stoleća. U isto
vreme se moraju datirati sva tri dela ovoga arhitektonskog kompleksa, t.j.
ne samo crkva, nego i priprata i kapela.

37. Kučevište. Crkva Sv. Arhangjela
(vid. Millet)

38. Kastorija. Crkva Panagije
(vid. Millet)

Nešto je teže datiranje prvoga spomenika, koji ovde opisujemo — razvaline crkvice u selu Terancima.

Građa od koje je ona pravljena, a najviše sam karakter dosta nemarnog zidanja, svedoče o kasnijem vremenu njenog postanka, ali u njenim arhitektonskim oblicima mogu se naći osnove i za drukče pretpostavke. Tako, ne rasmatrajući oblik osnove, o čemu će još biti govora docnije, u strukturi zidanja možemo navesti, osim rasporeda slojeva, još samo jednu karakternu osobinu, a to je okrugao oblik tambura.

Okrugli tamburi kubeta pojava je srazmerno retka među spomenicima srednjevekovne arhitekture, koji su se sačuvali na Balkanskom Poluostrvu. Opštu rasprostranjenost dobio je oblik tambura podeljenog na strane, kakav vidimo, na primer, na kubetima crkve u Veljuši. A okrugli tamburi, kao što primećuje i Millet⁹, većinom su bili rasprostranjeni u mnogo ranijim vremenima. Ne govoreći o okruglom tamburu kubeta crkve sv. Irine u Carigradu¹⁰, kao potpunu analogiju kubetu crkve u Terancima, možemo navesti samo sledeće slučajeve — takvo kube sa četiri prozora ima crkva u selu Germanu, kod Prespanskog jezera, koja je postala u X stoleću¹¹,

⁹ G. Millet. L'école grecque dans l'architecture byzantine. „Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes, Sciences religieuses“, vol. XXVI. Paris, Leroux, 1916. 180—181.

¹⁰ C. Gurlitt, o. c. Taf. 6 a.

¹¹ A. Protitch, o. c., fig 25. Й. Ивановъ. Царь Самуиловата столица въ Прѣспа Извѣстия на Българ. Археол. Дружество“, I, София, 1910, 58—62, обр. 2.

pobočna kubeta crkve u Tegeji¹² i kube u crkvi Skale, koja se nalazi u Lakoniji, između Gerake i Gitiona.¹³ Po Milletu oba poslednja spomenika su iz početka XI stoleća; on navodi ceo niz spomenika iz istog doba sa tamburima u obliku cilindra¹⁴. Ako se doznije i sretaju takve vrste tamburi, onda jedino u nešto izmenjenom obliku — oni se prave ili znatno produženi na više, sa prozorima u donjem delu,¹⁵ ili se odvajaju polustubićima¹⁶.

Ovome treba dodati, da je, na primer, gore pomenuta crkva u Skali, iz XI stoleća, od potpuno istog materijala kao i ruševine u Terancima, i rađena isto tako nemarno¹⁷.

Oblik tambura, pre svega govori u korist veće starine ove crkvice. To isto svedoči i oblik njene osnove.

Iako bi krstoobrazni oblik po svojoj suštini trebao da bude najprirodniji za hrišćanski hram, crkve sa ovim oblikom tako zvanog „slobodnog“ krsta, kao u ovom slučaju, sretaju se srazmerno vrlo retko. U predelima Srbije, osim ovog, u selu Terancima, mi dosad znamo samo još jedan primer — u crkvi sv. Nikole u Đunisu¹⁸.

Da se oblik krsta, kao osnovnog simbola hrišćanstva, već iz davnih vremena priznavao kao najpogodniji za hram, svedoči autoritet sv. Grigorija iz Nise, koji u pismu Amfilohiju, episkopu ikonijskom, opisuje tako opširno i tačno osnovu takvog zdanja¹⁹, da nam omogućuje da ga konkretno zamislimo²⁰. Natpis sv. Amvrosija, osnivača crkve sv. Apostola u Milanu, takođe direktno upućuje, da „forma crucis templum est“²¹.

Osim simvolike, koja je navodila da se podižu crkve krstoobraznog oblika, postojala je, izgleda, vrlo davna tradicija zidanja ovakve vrste crkvice nad grobovima mučenika, gde su verni u onom herojskom periodu istorije hrišćanske crkve imali običaj, kao što je poznato, da se skupljaju na zajedničku molitvu i bogoslužjenja.

¹² G. Millet. L'école grecque, fig. 127.

¹³ G. Millet. L'école grecque, fig. 128.

¹⁴ Ib., 181 i primedba na ovoj strani. U Rusiji, počevši od XI stoleća, tamburi uvek imaju okrugli oblik, a mnogostrani je potpuno nepoznat. Vidi И. Грабаръ. История русскаго искусства. Москва, Кнебель. I, passim. Okrugle tambure imaju tako isto stare crkve u Dalmaciji: crkva sv. Krsta u Ninu, IX stol., crkva sv. Vida u Zadru i crkva sv. Luke u Kotoru (M. Vasić, Arhitektura i skulptura u Dalmaciji. Beograd, G. Kon., 1922. sl.: 2—4 i 48). U Južnoj Italiji, okrugli tamburi u crkvi sa pet kubeta „Cattolica“ u Stilo, u Kalabriji, XII stol. (E. Bertaux. L'art dans l'Italie méridionale. Paris, 1904, 119—120, fig. 37).

¹⁵ Kao u crkvi Panagije Kubelitise u Kastoriji (G. Millet, L'École grecque, 94, fig. 47), u crkvi sv. Ivana „na moru“ u Mesemvriji (A. Protitch, o. c., fig. 17) i u crkvi Zemenskog manastira, iz XIV stoleća. (А. Грабаръ. Материалы по средне вѣковому искусству въ Болгаріи. „Годишникъ на Народния Музей“ за 1920 г. София, 1921. 149).

¹⁶ Crkve u Arilju, iz kraja XIII stoleća. (G. Millet, L'art serbe, fig. 60) i u Dečanima, iz sredine XIV stoleća (Ib. fig. 64).

¹⁷ G. Millet. L'école grecque, fig. 128. Millet tako isto primećuje ovu osobinu navedene crkve (o. c., 181).

¹⁸ K. Jovanović. Stare crkve u Mojsinju. Starinar, 1907, str. 155, sl. 9.

¹⁹ Migne. Patrol. gr. XCV, col. 1906.

²⁰ J. Strzygowski. Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte. Leipzig, 1903. 74, fig. 62.

²¹ Ch. Diehl. Manuel d'art byzantin. Paris, 1910. 408. Sr. J. Strzygowski, o. c., 137.

Takve vrste „martirioni“ bili su jako rasprostranjeni počevši od kraja IV stoleća u Anatoliji²², a izgleda i u ostalom hrišćanskom svetu, sudeći, recimo, po ostacima takve vrste građevina u starom Hersonesu, na Krimskom Poluostrvu²³. Tradicija nadgrobnih crkava krstoobraznog oblika susreće se u IV stoleću sa običajem da se tim crkvama daje i okrugao i mnogostran oblik. Taj običaj je ponikao po svoj prilici, pošto je Konstantin Veliki podigao rotundu — Groba Gospodnjega u Jerusalimu, posle čega se naročito širi na Hrišćanskom istoku, gde se u periodu između VII—XIII stoleća podiže ceo niz takvih zdanja, koja su bila u većini slučajeva namenjena za grobnice²⁴. Ovu poslednju tradiciju, koja polazi od hrama Groba Gospodnjeg, docnije su, u potpunosti, primili muslimani, koji su zidali mnogostrane i okrugle grobnice, kako u Mesopotamiji²⁵ tako i u istočnom delu Male Azije²⁶.

Na taj način, iako u prvim stolećima Hrišćanstva nije postojao jedan određeni tip grobnica, ipak su one većinom imale centralnu osnovu, koja je za tu svrhu bila omiljena i ranije u pagansko helenističkoj epohi.²⁷ Krstoobrazni oblik bio je jedan od raznih vrsta iste centralne osnove i počeo se primenjivati uporedo sa kvadratnim i okruglim.

Očigledno već od davnih vremena je bilo izrađeno nekoliko tipova crkava sa krstoobraznom osnovom koji i sami mogu biti podeljeni svaki na nekoliko grupa povezanih zajedničkim crtama.

Pri pregledu odgovarajućeg materijala, uzimaću u obzir skoro isključivo one crkve, koje imaju krstoobrazan oblik u samoj svojoj osnovi, t.j. one u kojima taj oblik formiraju njihovi zidovi, a ne samo krstoobrazni raspored glavnih svodova, koji se pokazuje jedino na spoljašnjem izgledu krovova i fasada. Smatram neophodno da ovo naglasim radi toga, što je u naučnoj literaturi uobičajeno nazivati krstoobraznima (églises cruciformes, Kreuzkuppelkirche) i ove poslednje.

Kod tih, u punom smislu reči, krstoobraznih crkava, razlikuju se tri glavna tipa. U prvi tip ubrajamo one crkve, čiji krajevi krsta imaju pravougaoni završetak (osim istočnog, koji se većinom završava apsidom); u drugi — one, na kojima su sva tri kraja krsta zaokružena, t.j. crkve sa četiri konhe, i u treći — crkve kojima su zaokružena samo tri kraja, osim zapadnog, t.j. tako zvane crkve sa tri konhe.

²² Ch. Diehl. o. c., 86—87.

²³ А. Л. Бертье Делгагардъ. Раскопки Херсонеса. „Материали по археологии России“. Издав. Имп. Археолог. Коммисией, № 12, С. Петербургъ, 1893, 40—41, рис. 18 i 19.

²⁴ J. Strzygowski. Die Baukunst der Armenier und Europa. I, Wien, A. Schroll, 1918. 108—136.

²⁵ C. Preusser. Nordmesopotamische Baudenkmäler altchristlicher und islamischer Zeit (17. Wissenschaftliche Veröffentlichung der deutschen Orient-Gesellschaft). Leipzig, 1911. Taf. 18.

²⁶ W. Bachmann. Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan (25. Wissenschaftliche Veröffentlichung der deutschen Orient-Gesellschaft) Leipzig, 1913. Taf. 10, 46, 49—55. Ujedno, okrugli oblik od davnih vremena upotrebljavan je tako isto i kod krstionica, u čemu treba videti drugu tradiciju, tako isto iz antičkog doba, kad je bilo uobičajeno podizati takve vrste građevine nad basenima i izvorima (t. zv. „nimfejoni“).

²⁷ Kvadratni, kao u „mauzoleju“ Mavzola u Halikarnasu (J. Durm. Die Baukunst der Griechen. III Auflage. Leipzig, 1910. Abb. 492, 493 (ili okrugli, kao u grobnici Cecilije Metele na Apijevom putu u Rimu. A. Springer. Handbuch der Kunstgeschichte. I. 4. Auflage. Leipzig, 1895, Fig. 311).

Kod prvog tipa treba pre svega zabeležiti onu grupu crkava čija osnova ima oblik ravnokrakog i tako zvanog „slobodnog“ krsta, tj. koja ima oblik krsta, kako spolja tako i iznutra, bez istočne apsida. Izgleda da je baš takav oblik, komplikovan samo nišama, smeštenim između krajeva krsta, imao onaj hram u Nisi, koji opisuje sv. Grigorije.²⁸ Hram, u ovom slučaju, ima onaj oblik koji je već u stara vremena bio rasprostranjen, što se može zaključiti iz potpuno analognog oblika jedne od sala, podignutih u I stoleću po Hristu u tako zvanoj kući Avgusta u Rimu.²⁹ Približno takvog izgleda, ali bez niša, zamišljaju staru crkvu podignutu nad studentem, koji je bio svedok Hristova razgovora sa Samarjankom.³⁰ Pravougaona ispupčenja mesto niša, sa skoro istom osnovom, imala je crkva sv. Tiburcija u Rimu.³¹ Analogiju ovoj crkvi činio je manastir sv. Jana u Vlnevsi u Češkoj, koji je porušen 1866 g.; on je bio podignut, izgleda, u XII stoleću, i odlikovao se tim što je srednji kvadrat zdanja bio mnogo viši od krajeva krsta.³² Kao idealni predstavnik te grupe javlja se kapela sv. Krsta u Trieru, koja je podignuta 1050 g. (sl. 8)³³.

U drugi odeljak iste grupe spada zdanje isto tako u obliku slobodnog ravnokrakog krsta, ali sa apsidom, kojom se završava istočni kraj. U nekim slučajevima ova apsida je unutrašnja i ne pokazuje se spolja, u drugima se ona ispoljava i njen spoljašnji zid je sveden ili u obliku polukruga ili je mnogostran. Primerima za prvi slučaj mogu služiti crkva sv. Stevana u Ambatavanku (sl. 9), u Jermenskoj³⁴ i crkva № 1 u Viran Šeeru kod Halvadere, u Kapadokiji;³⁵ kao primeri drugoga — crkva № XIV u Daulehu, u Kilikiji,³⁶ crkva Paleopanagije u Manoladi (sl. 10), u Grčkoj,³⁷ crkva № XII u Binbirkilise, u kojoj je severni kraj krsta,³⁸ usled slučajnih okolnosti, izdužen više nego što treba i crkva № VIII u istom mestu, čiji centralni deo ima oblik osmougona, a ne kvadrata, što je donekle zbližuje sa gore pomenutim hramom u Nisi i salom u kući Avgusta. Kapela sv. Lavrentija, kod izvora reke Volturmo u Italiji, osnovana u IX stoleću, ima tu osobinu, da slobodni krst u njenoj osnovi nije ravnokrak, radi potpuno izuzetne produženosti njegovog severnog i južnog kraja, što se uopšte u arhitekturi nije primenjivalo.³⁹ Ovamo spada i jedini spomenik ovog oblika u Srbiji — crkva sv. Nikole u Đunisu, koja ima u osnovi formu slobodnog ravnokrakog krsta sa jednom polukružnom apsidom⁴⁰.

²⁸ J. Strzygowski. Kleinasien, Fig. 62.

²⁹ G. Rivoira. Le origini della architettura lombarda. Milano, Hoepli, 1908 fig. 32.

³⁰ A. Lenoir. L'architecture monastique Paris, 1852, 254, fig. 166.

³¹ A. Lenoir. o. c. 380, fig. 281.

³² F. Lehner. Dějiny umění národa českého. I. Praha, Unie, 1903, 371—373, Obr. 190 a 191.

³³ P. Frankl. Die Baukunst des Mittelalters. „Handbuch der Kunstwissenschaft“. Berlin, „Athenaion“, 1918. 93, Fig. 120, 121, 122.

³⁴ J. Strzygowski. Baukunst d. Armenier, Abb. 529, 530.

³⁵ H. Rott. Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien (Studien über christliche Denkmäler, herausgegeben von J. Ficker, 5—6 Heft). Leipzig, 1908. Fig. 266.

³⁶ G. L. Bell. Notes on a Journey through Cilicia and Lycaonia. „Revue archéologique“, IVe série. VII (1906), 397, fig. 7.

³⁷ O. Wulff. Altchristliche und byzantinische Kunst. „Handbuch der Kunstwissenschaft“, Berlin, „Athenaion“, s. d. Abb. 400.

³⁸ J. Strzygowski. Kleinasien, Abb. 107.

³⁹ E. Bertaux. L'art dans l'Italie meridionale. Paris, Fontemoing, 1904, 97, fig. 30.

⁴⁰ K. Jovanović, o. c., 155, sl. 9.

Treću varijantu iste grupe predstavlja osnova tako isto u obliku slobodnog ravnokrakog krsta, samo sa tom osobenošću da istočna njegova strana ima tri apside. Ovakav oblik osnove ima niz malih crkava u Dalmaciji, koje pripadaju, očevidno, dosta starom dobu (IX—X stol.). Dve od njih — crkva sv. Krsta u Ninu⁴¹ i crkva sv. Vida u Zadru (sl. 11)⁴² — imaju srednju apsidu smeštenu u pravougaonom bloku zida, a jedna — kapela na ostrvcu sv. Katarine kod Pulja⁴³ — ima sve tri apside spolja u polukrugu.

U drugu grupu istoga tipa krstoobraznih crkava treba ubrajati one u kojih osnova, iako ima oblik slobodnog krsta, nije ravnokraka nego je tako zvana „latinska“, tj. sa izduženim zapadnim krajem. Može se izneti ogromna količina primera ovakve vrste hramova na Zapadu,⁴⁴ ali su oni bili jako rasprostranjeni i na Istoku. Takvu osnovu bez apside, koja se skoro bliži ravnokrakoj, ima poznata grobnica Gale Placidije u Raveni (sl. 12),⁴⁵ sa istočnom apsidom koja se ispoljava — crkva № XI u Binbirkišise — u (sl. 13),⁴⁶ crkva Panagije u Busluk-Feseku, u Kapadokiji,⁴⁷ crkva Četrdeset Mučenika kod Skupi, u blizini Kesarije (V v.),⁴⁸ crkva № VII u Daulehu,⁴⁹ crkva u Kilise-keju u podnožju Stare Planine, blizu varoši Pirdopa, u Bugarskoj, koju datiraju u VI stoleće.⁵⁰ Ovamo valja ubrojiti i grandiozne jermensko-gruzinske hramove X stoleća, sa unutrašnjom apsidom u Išanu, Cošk-Vanku i Hahulu,⁵¹ isto tako i mnogobrojna zdanja slične osnove, kao više nepostojeći hram Dvanaestorice Apostola u Carigradu,⁵² hram sv. Marka u Mlecima, crkva sv. Fronta u Périgueux-u,⁵³ bazilika sv. Petra i Pavla, pre sv. Abandija u Komo,⁵⁴ bazilika u Solinu⁵⁵ itd.

Vrlo su bliske osnovama malo pre pomenutih gruzinskih hramova osnove nekih srpskih crkava XIII stoleća, kao što to vidimo kod Žiče⁵⁶ i kod Gradca,⁵⁷ samo sa tom razlikom, što su kod poslednjih apside ispoljene, a pobočni krajevi krsta sniženi.

Tu istu osnovu, samo komplikovanu podizanjem pobočnih prostorija sa strana istočnog kraja krsta imaju — crkva u Jeni-Rabatu (sl. 14), na Kavkazu⁵⁸ i srpske crkve XIII stoleća u Arilju (sl. 15)⁵⁹ i u Sopoćanima.

⁴¹ M. Vasić, o. c., slika 1.

⁴² Ib., sl. 7.

⁴³ Ib., sl. 81—82.

⁴⁴ G. Dehio und G. Bezold. Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes. Stuttgart, 1887. Taf. 79₁₂, 100₄, 101₁, 101₂, 101₄, 101₇, 101₉, 101₁₀, 102₂, 192₉, i t. d.

⁴⁵ G. Rivoira. Origini, 28, fig. 28.

⁴⁶ J. Strzygowski. Kleinasien, Abb. 106.

⁴⁷ H. Rott, o. c., Abb. 63.

⁴⁸ Ib. Abb. 66.

⁴⁹ G. L. Bell. o. c., „Revue archéol.“, IVe série, VIII (1906, 2), 145, fig. 20.

⁵⁰ П. Мутафчиевъ. Кръстовидната църква въ с. Клисе-къй. „Извѣстия на Българ. Археол. Дружество“, V, 1915. Тбл. V.

⁵¹ Proučeni od pisca ovoga članka.

⁵² C. Gurlitt, o. c., Taf. 8 p. IV.

⁵³ J. Baum. Romanische Baukunst in Frankreich. Stuttgart, Hoffmann, 1910, S. VI, 104, 105.

⁵⁴ G. Rivoira. Origini, 31, fig. 31.

⁵⁵ H. Bayer. Der syrische Kirchenbau. Berlin, Walter de Gruyter 1925 Abb. 14 III.

⁵⁶ G. Millet. L'ancien art serbe, fig. 44.

⁵⁷ Ib., fig. 56.

⁵⁸ А. М. Павлиновъ. Экспедиція на Кавказъ 1888 г. „Материалы по археологии Кавказа“, вып. III, Москва, 1893. 69—70, тбл. XXVI.

⁵⁹ G. Millet. L'ancien art serbe, fig. 61.

U crkvi Bogorodice u Artiku, u Jermeniji,⁶⁰ takove pobočne prostorije zamenjene su apsidama, isto tako kao u baptisteriju u Valensiji⁶¹.

Treću grupu toga istoga tipa krstoobrazne osnove predstavlja krst, koji nije slobodan nego upisan u pravougaonik. I ovde nailazimo na iste manje grupe kao i kod slobodnog krsta. Najprostiji je oblik ravnokraki krst upisan u kvadrat i bez apsida, kao što vidimo na sirijskoj grobnici IV—V stoleća u Hasu (sl. 16)⁶² ili kod kripte samarićanskog studenca u Napluzi, iz druge polovine V veka.⁶³ Druga sirska grobnica u Bizosu (V—VI stol.) slična je onoj u Hasu, samo sa tom razlikom, što su njeni krajevi krsta, upoređeni sa srednjim kvadratom, znatno skraćeni.⁶⁴ Mnogo više je rasprostranjen ovaj oblik spojen sa apsidom, koja se nalazi na istočnom kraku krsta i koja se ocrtava i na spoljašnjoj fasadi. Takvu osnovu ima žrtvenik polurazrušene Velike crkve na ostrvu Ailu, na Malom Prespanskom jezeru⁶⁵ a tako isto crkvice Gornja Banja, blizu Dupnice (XIII stol.),⁶⁶ skoro isto takva je crkvice u Nikopolju (XII stol.) (sl. 17),⁶⁷ donji sprat Bojanske crkve (XII stol.)⁶⁸ i crkva "Αγίος Σωτήρ" u Plataniti, u Argolidi⁶⁹.

Kao druga varijanta iste grupe javlja se osnova ravnokrakog krsta upisanog u kvadrat, bez apsida ali sa prostorijama po uglovima između krajeva toga krsta. Primeri takve osnove su: grobnice u istočnoj Palestini — u Kasr-en-Nuejsu (II stol.) (sl. 18)⁷⁰ i u Amanu,⁷¹ crkvice u Ak-kale⁷² i pretorij u Um-el-Ďemalu,⁷³ u južnom Hauranu (371 g.?). Istu osnovu ali sa apsidom, iako se ne ispoljava, imaju crkve u Aladža-Kizle-u (sl. 19),⁷⁴ u Aladža-Ajla, u Likiji,⁷⁵ u Anderinu⁷⁶ i severna crkva u manastiru Surp-Karapetu.⁷⁷ Ispoljenu apsidu sretamo u carigradskim crkvama — Kalender-Hane-Džami, iz VII stol.⁷⁸ i u Ahmet-paša-Medžisi,⁷⁹ tako isto u jednoj crkvi na Hersonesu.⁸⁰ Skoro istu takvu osnovu sa tri apsida imaju — carigradska crkva Mustafa-paša-Medžisi,⁸¹ crkva u Drandi, VII stol.,⁸² (sl. 20), crkva

⁶⁰ J. Strzygowski. *Baukunst d. Armenier*, Abb. 532.

⁶¹ G. Dehio und Bezold, o. c., Taf. 126.

⁶² De Vogüé. *La Syrie centrale*. Paris, 1865—1877. Pl. 722.

⁶³ L. H. Vincent. *Le plan triflé dans l'architecture byzantine*. „Revue archéol.“ V série, XI (1920).

⁶⁴ De Vogüé, o. c., pl. 91, 1.

⁶⁵ П. Н. Милуковъ. Християнскія древности югозападной Македонии. „Извѣстiя Рус. Археол. Института в Константинополь“, IV, 1, 1899, 47—53, рис. 11—12.

⁶⁶ A. Protich, o. c., fig. 27.

⁶⁷ А. Н. Грабаръ, Болгарскія церкви-гробницы. Изв. на Бълг. Археол. Друж.“ I, София, 1922, 125, рис. 97; A. Protich, o. c., fig. 28.

⁶⁸ А. Н. Грабаръ. Боянската църква. „Художествени паметници на България“, I. София, 1924. Тбл. I.

⁶⁹ O. Wulff, o. c., Abb. 418.

⁷⁰ G. Rivoira. *Origini*, fig. 77; L. Vincent, o. c., fig. 19.

⁷¹ L. Vincent. o. c., fig. 19; J. Strzygowski, *Baukunst d. Armenier*, Abb. 503.

⁷² G. L. Bell, o. c., „Revue archéol.“, IVe série, VII (1906), 390, fig. 4.

⁷³ L. Vincent, o. c., fig. 21.

⁷⁴ J. Strzygowski, *Kleinasien*, Abb. 105.

⁷⁵ H. Rott, o. c., Abb. 118.

⁷⁶ J. Strzygowski. *Baukunst d. Armenier*, Abb. 517.

⁷⁷ *Ib.*, Abb. 650.

⁷⁸ C. Gurlitt, o. c., Taf. 10d. Apsida je danas porušena.

⁷⁹ *Ib.* Textband, Abb. 91, 92.

⁸⁰ А. Л. Бертъе—Делагардъ, o. c., рис. 19.

⁸¹ C. Gurlitt, o. c., Taf. 10b.

⁸² А. М. Павлиновъ, o. c., рис. 7.

u Skripu, iz 873 g.,⁸⁸ hram sv. Pantelejmona u Nerezima, iz 1164 g.⁸⁴ i Spaso-Preobraženska saborna crkva, 1156 g., u Miroškom manastiru (sl. 21) u Pskovu⁸⁵.

Miroška saborna crkva se odlikuje od drugih po tome, što se njene apside ne prislanjaju, kao kod ostalih crkava te vrste: srednja uz istočni kraj centralnog broda, a pobočne uz pobočne prostorije; ovde faktički nema ni istočnog kraja krsta, ni istočnih pobočnih prostorija, nego njihovu ulogu vrše same apside: srednja je istočni kraj krsta, a pobočne zamenjuju pobočne prostorije crkve. To se vidi i na osnovi ovoga hrama i na priloženoj restauraciji njegove fasade (sl. 22)⁸⁶.

Zasebnu grupu čine osnove u obliku latinskog krsta, upisanog u pravougaonik. Kao jedan od najlepših primera takve osnove na Istoku, možemo navesti osnovu crkve u Dolis-Hane-u, X stoleća (sl. 23).⁸⁷ U ovu grupu mogli bi tako isto ubrojiti i svu onu ogromnu količinu tako zvanih krstoobraznih crkava, iako se u njima krst formira samo presecanjem srednjih svodova, a ne zidovima, kao kod svih spomenika koje smo rasmatrali. Zbog sniženih pobočnih odeljenja, krstoobraznost srednjih delova ove vrste zdanja pada u oči, u glavnom, pri posmatranju njihovih fasada⁸⁸.

Tom tipu, najposle, pripadaju i neke crkve sa nepravilnim oblikom krstoobrazne osnove, kod kojih je poprečni krst znatno kraći od uzdužnog. Možemo navesti nekoliko sličnih crkava na Balkanskom Poluostrvu. To su, većinom, male crkvice, kao crkva u Ježevici, kod Kraljeva,⁸⁹ crkva Blagoveštenja pod Kablarom (sl. 24)⁸⁰ i crkva sv. Srđa i Vakha u Podima.⁹¹

U drugi tip krstoobraznih crkava mi ubrajamo one, čiji su krajevi krsta zaokruženi, tj. koji se završavaju apsidom.

Prvu grupu ovog tipa čine hramovi čije osnove imaju četvorolistan oblik, sa polukruglim listićima, kod kojih je sačuvan taj oblik kako iznutra tako i spolja. Ovamo spadaju drevne građevine, kao kapela V stoleća u Prijeni,⁹² baptisterij iz istog vremena u Tigcirtu, u Africi (sl. 25),⁹³ i baptisterij X stoleća u Bieli.⁹⁴ Podgrupu iste grupe čine crkve sa osnovom takođe četvorolismog oblika, ali kod kojih su zidovi spolja podeljeni na strane, kao crkva Sinaitikon u Jedrenima (sl. 26),⁹⁵ crkva Moglion kod Jeni-Kapu, u Carigradu,⁹⁶ crkva u Sarindžu u Jermenskoj,⁹⁷ u Adaraku,⁹⁸

⁸³ G. Millet, *L'école grecque*, fig. 143.

⁸⁴ П. Н. Миллюковъ, о. с., рис. 56.

⁸⁵ И. Грабаръ. Исторія русскаго искусства, I, рис. на стр. 239.

⁸⁶ Docnije, nad zapadnim pobočnim prostorijama bio je dozidan drugi sprat, koji je podignut do gornjeg karniza srednjeg krsta kao što se to vidi na snimcima I. Grabara u njegovoj Istoriji ruske umetnosti, I str. 239 i 241. Na poslednjem crtežu, usled nepažnje zbrisana je srednja apsida.

⁸⁷ А. М. Павлиновъ, о. с., 68, тбл. XXVI.

⁸⁸ G. Millet, *L'école grecque*. II. Eglises cruciformes, 55—94.

⁸⁹ G. Millet, *L'ancien art serbe*, fig. 69.

⁸⁰ *Ib.*, fig. 71.

⁹¹ M. Vasić, о. с., sl. 51—53.

⁹² Wiegand und Schrader. Priene. Berlin, 1904, 486, fig. 600.

⁹³ L. Vincent, о. с., fig. 9.

⁹⁴ G. Rivoira. Origini, 216—219, fig. 199.

⁹⁵ C. Gurlitt, о. с., Textband, abb. 84.

⁹⁶ C. Gurlitt, о. с., Tafelband, Taf. 9 h.

⁹⁷ J. Strzygowski. Baukunst d. Armenier, Abb. 92.

⁹⁸ *Ib.*, Abb. 95.

vitlejemski baptisterij⁹⁹ i zdanje u Hauranu, koje je otkrio akademik F. Uspenskij¹⁰⁰.

Drugu grupu sačinjavaju isto tako građevine sa četiri konhe, u kojima je ceo taj arhitektonski sistem okružen hodnikom, zatvorenim u okrugli spoljašnji zid. Takvi su ogromni hramovi VII veka u Zvartnocu (sl. 27), kod Ečmiadzina¹⁰¹ i u Banji (Peneku) blizu Olt,¹⁰² tako isto hram koji je podigao car Gagik I u Ani 1001 g., po uzoru Zvartnockoga.¹⁰³ Osnovu bez hodnika, ali sa okruglim spoljašnjim zidom ima crkva sv. Petra i Pavla blizu Novog Pazara, koja je podignuta, sudeći po nekim arhitektonskim osobinama, ne kasnije od IX stoleća.

U treću grupu treba ubrojiti crkve sa četiri konhe, koje zatvara ili kvadratni ili mnogostrani spoljašnji zid i koje imaju osim toga male pobočne prostorije, smeštene između krajeva krsta. To su u većini slučajeva jermenske crkve kao u anijskom akropolju¹⁰⁴ u Hčkonku¹⁰⁵ (sl. 28), u Vagaršapatu¹⁰⁶ i gruzinske, kao u Ateni¹⁰⁷ ili u Martvili.¹⁰⁸ Sličnu osnovu iako nešto drukče izrađenu ima crkva Kasr-ibn-Vardan u Siriji, iz 564 g.¹⁰⁹

U sledeću grupu dolaze osnove koje u svojoj sredini imaju kvadrat uz koji sa svih strana dolaze apside manjeg diametra. Kao prekrasni primeri takve konstrukcije bez unutrašnjih stubova služe tako zvana „crvena“ crkva kod Plovidia (sl. 29) iz IX stol.¹¹⁰ i hram sv. Krsta u Mchetu¹¹¹ Ovamo spada i niz omanjih crkava XII stoleća u Češkoj — u Řeporiju,¹¹² na Zabradli u Pragu¹¹³ i u Řevnoviseh, na Moravi.¹¹⁴ Podgrupu ove grupe sačinjavaju osnove iste vrste komplikovane četvrtastom konstrukcijom iznutra, kao na primer u Žerminji de Pre (801—806 g.),¹¹⁵ u hramu sv. Lavrentija u Milanu (XII stol.),¹¹⁶ u sabornoj crkvi u Ečmiadzinskom manastiru,¹¹⁷ i u Bagaranu (sl. 30)¹¹⁸.

Pravougaonik, mesto kvadrata, u osnovi svoga plana, imaju crkve u Ruzafa-Sergiopolisu, VI—VII stol.,¹¹⁹ u Sveti, kod Artvina,¹²⁰ u Mastari, u Haridži¹²¹ i kripta sv. Lavrentija u Grenoblu¹²².

⁹⁹ Г. Джеффри. Фасадъ базилики въ Виолеемѣ. „Изв. Рус. Археол. Инстит. въ Кон-полѣ“, 1. София, 1900. Табл. безъ №.

¹⁰⁰ Э. И. Успенскій. Археологическіе памятники Сиріи. „Извѣстія Русскаго Археол. Института в Константинополѣ“, т. VII, вып. 2—3. София, 1902. 114, рис. 13.

¹⁰¹ J. Strzygowski, *Baukunst d. Armenier*, Abb. 112.

¹⁰² *Ib.*, Abb. 124.

¹⁰³ *Ib.*, Abb. 122.

¹⁰⁴ *Ib.*, Abb. 97.

¹⁰⁵ *Ib.*, Abb. 100.

¹⁰⁶ А. М. Павлиновъ, о. с., 46—57, рис. 35.

¹⁰⁷ J. Strzygowski, *Baukunst d. Armenier*, Abb. 75.

¹⁰⁸ А. М. Павлиновъ, л. с.

¹⁰⁹ L. Vincent, о. с., fig. 13.

¹¹⁰ A. Protitch, о. с., fig. 4.

¹¹¹ J. Strzygowski, *Baukunst d. Armenier*, Abb. 72.

¹¹² F. J. Lehner, о. с., 364, sl. 179, 180.

¹¹³ *Ib.* 368, sl. 185, 186.

¹¹⁴ *Ib.* 370, sl. 189.

¹¹⁵ G. Rivoira, *Origini*, fig. 360.

¹¹⁶ G. Dehio und G. Bezold, о. с., Taf. 143.

¹¹⁷ J. Strzygowski, *Baukunst d. Armenier*, Abb. 264.

¹¹⁸ *Ib.*, Abb. 84.

¹¹⁹ F. Sarre. *Rusafa—Sergiopolis*. „Monatshefte für Kunstwissenschaft“, II, 1909, 104, Abb. 10.

¹²⁰ А. М. Павлиновъ, о. с., 60—62. тбл. XXVI.

¹²¹ J. Strzygowski, *Baukunst d. Armenier*, Abb. 59, 65.

¹²² P. Frankl, о. с., 10, Fig. 16, 17.

Najposle, poslednju grupu crkava sa četiri konhe sačinjavaju hramovi koji u jezgru osnove imaju krst, kao u crkvi sv. Sarkisa u Hčkonku¹²³ i u crkvi sv. Dvanajest Apostola u Ani.¹²⁴ Ovamo se mora ubrojati, po svojoj unutrašnjoj konstrukciji, u drugom upoređenju već gore pomenuti hram u Banji.¹²⁵ Kao najbolji primer ove grupe može nam poslužiti crkva u selu Veljuši (sl. 4).

Treći tip krstoobrazne osnove i najviše rasprostranjeni je tip crkava sa tri konhe.¹²⁶ I ovde možemo navesti nekoliko grupa spomenika vezanih među sobom zajedničkim crtama.

Pre svega, jednoj grupi pripadaju sve te vrste u obliku slobodnog krsta. Taj krst može biti sa kratkim zapadnim krajem, kao u sali vile Hadriana,¹²⁷ u kapeli tako zvanog dvorca Teodoriha u Raveni,¹²⁸ u mauzoleju sv. Stevana, kod Rima (III stol.),¹²⁹ u kapeli Duga,¹³⁰ ili sa produženim, kao u mauzoleju № IX u Binbirkilise (sl. 31)¹³¹ u crkvi Mahmutšuka,¹³² u crkvi sv. Đorđa u Arta-Keju kod Kesarije, u Kapadokiji,¹³³ u kapeli Trojice na ostrvu sv. Honorija (VII)¹³⁴ itd.

Uporedo s ovim postoji niz spomenika kod kojih zapadnog kraka nema. Kod jednih je, kao u Šidi-Mohamed-el-Gebiju¹³⁵ trifolij ostao slobodan, kod drugih je zatvoren vertikalnim zidovima. Među poslednje spadaju: manastirska kapela u Deir-Dosei, V stol., i sala dvorca u Mšatu iz istog doba,¹³⁶ crkva u Bosri (oko 512 g.)¹³⁷ hram sv. Jovana Preteče u Jerusalimu (450 g.)¹³⁸ i podignuti početkom V stol. tako zvani Beli Manastir (Deir-el-Abiad), kod Sohaga u Africi¹³⁹.

Drugu grupu čine krstoobrazne crkve sa tri konhe, čiju unutrašnju konstrukciju spolja zatvaraju pravi zidovi, kao u oratorijumu Agemun-Ubekara u Alžiru (sl. 32).¹⁴⁰ Pri tome mnoge od njih imaju između krajeva krsta pobočne prostorije, kao u Tebesi (IV stol.) (sl. 33),¹⁴¹ u Crvenom manastiru (Deir-el-Ahmar)¹⁴² u Egiptu u Hodža-Mustafa-paša-Džami u Carigradu¹⁴³ ili u crkvi sela Vineni, na obali Malog Prespanskog jezera¹⁴⁴.

¹²³ J. Strzygowski. *Baukunst d. Armenier*, Abb. 102.

¹²⁴ *Ib.*, Abb. 105.

¹²⁵ *Ib.*, Abb. 112.

¹²⁶ Njegovu rasprostranjenost očigledno treba dovesti u vezu sa salom sa tri konhe koju je sazidao Teofil (829–842) u Svetom dvorcu.

¹²⁷ G. Dehio und G. Bezold, o. c., Taf. 141.

¹²⁸ F. Oelmann. *Zur Kenntnis der Karolingischen und omajjadischen Spätantike*. „Mitteil. d. deutschen Archaeol. Instituts“, Roemische Abteilung, B. XXXVIII–XXXIX, Heft 3/4, 1924. 246, Taf. 16.

¹²⁹ H. Holtzinger. *Die altchristliche Architectur*. Stuttgart, 1889, 259, Fig. 177.

¹³⁰ L. Vincent, o. c., fig. 6. II.

¹³¹ J. Strzygowski, *Kleinasien*, Abb. 20, 21.

¹³² J. Strzygowski, *Baukunst d. Armenier*, Abb. 535.

¹³³ H. Rott, o. c., Abb. 48.

¹³⁴ Ch. Rohault de Fleury. *La Messe*. III. Paris. 1883. Pl. CCL.

¹³⁵ L. Vincent, o. c., fig. 6. I.

¹³⁶ *Ib.* fig. 12.

¹³⁷ *Ib.* fig. 13.

¹³⁸ *Ib.* fig. 1.

¹³⁹ Somers Clarke. *Christian Antiquities in the Nile Valley*. Oxford, 1912. 145–171, pl. XLV.

¹⁴⁰ L. Vincent, o. c., fig. 7.

¹⁴¹ *Ibid.*, fig. 8.

¹⁴² В. Бокъ. *Материалы по археологии христианскаго Египта*. Спб. 1901. 61–67, рис. 73.

¹⁴³ C. Gurlitt, o. c., Taf. 10. g.

¹⁴⁴ П. Н. Милюковъ, o. c., рис. 14.

Ostale crkve sa tri konhe mogu biti podeljene na posebne grupe, prema tome kakvu geometrijsku figuru čini glavni deo njihove osnove.

U jednim slučajevima je osnovni oblik kvadrat, kao, na primer, u nekim rimskim kapelama (sl. 34),¹⁴⁵ u milanskoj crkvi sv. Satira¹⁴⁶ i u crkvi sv. Stefana u Verdenu na Rajni (IX stol.),¹⁴⁷ u solunskoj crkvi sv. Ilije¹⁴⁸ ili u crkvi Kurtea Ardžiš, u Rumuniji¹⁴⁹.

U drugim i najmnogobrojnijim slučajevima glavni deo osnova je pravougaonik. Takvu osnovu mi nalazimo već kod jedne rimske grobnice,¹⁵⁰ zatim kod Vitlejemske bazilike Rođenja Hristova,¹⁵¹ u Pešternoj crkvi Ilamuš, kod Konije,¹⁵² kod sirijske bazilike Ruhejbeh, V stoleća,¹⁵³ kod crkve sv. Nikole u Platani, kod Patrasa¹⁵⁴ i kod celog niza srpskih i bugarskih crkava, koje su podignute u periodu počevši od kraja XIV stoleća, kao kod crkve sv. Andrije na reci Treski (1389 g.) (sl. 35),¹⁵⁵ kod crkve sv. Arhandela u varoši Trnu,¹⁵⁶ kod Peštorskog manastira,¹⁵⁷ kod Planičkog manastira,¹⁵⁸ kod Nikoljske crkve sela Vukova itd.

Kod mnogih crkava Balkanskog Poluostrva, koje su podignute u većini slučajeva krajem XIV i početkom XV stoleća, taj unutrašnji pravougaonik je razbijen popreko na tri dela, uzidanim pilastrima, koji jako istupaju u unutrašnjost zdanja i služe za podržavanje kubeta. Tako raščlanjen plan ima crkva sv. Nikole u tvrđavi Sera¹⁵⁹ i srpske crkve u Kruševcu (sl. 36),¹⁶⁰ Rudenici,¹⁶¹ Kaleniću¹⁶² i Smederevu¹⁶³.

Kao druga podgrupa te iste grupe javlja se komplikovanje te osnove primenom četiri slobodna stupa za podržavanje kubeta. Većina hramova svetogorskih manastira odlikuje se baš tom osobinom osnove.¹⁶⁴ Isto se opaža i kod nekih srpskih crkava XIV—XV stoleća, kao u Ravanici,¹⁶⁵ Pavlici,¹⁶⁶ kod crkve sv. Arhandela u Kučevištu (sl. 37)¹⁶⁷ i u Ljubostinji.¹⁶⁸

Crkva sv. Krsta u Quimperlé-u¹⁶⁹ primer je za slučaj kad se kod crkava sa tri konhe primenjuje krug kao glavna figura osnove, a u crkvi Panagije

¹⁴⁵ G. Dehio und G. Bezold, o. c., Taf. 148, 149.

¹⁴⁶ Ib. Taf. 135.

¹⁴⁷ P. Frankl, o. c., 24, Fig. 34, 35.

¹⁴⁸ H. Holtzinger, o. c., Fig. 271.

¹⁴⁹ Ibid., Fig. 277.

¹⁵⁰ G. Rivoira, Origini, 306, fig. 305.

¹⁵¹ G. Dehio und G. Bezold, o. c. Taf. 177.

¹⁵² J. Strzygowski, Kleinasien, 147—148, Abb. 115.

¹⁵³ L. Vincent, o. c., fig. 17.

¹⁵⁴ O. Wulff, o. c., Abb. 401.

¹⁵⁵ G. Millet, L'ancien art serbe, fig. 136.

¹⁵⁶ К. Миятевъ. Приноси към средновековната археология на българските земи. „Годишник на Народния Музей за 1921 г.“, София, 1922. 278. sl. 262.

¹⁵⁷ А. Грабаръ. Неколико средновековни паметници из западна България. „Годиш. на Нар. Музей за 1921 г.“, София, 1922. 292, sl. 266.

¹⁵⁸ А. Грабаръ. Материали, 167, ris. 62.

¹⁵⁹ С. Н. Бобчевъ. Двѣ старинни църкви въ околността на гр. Съръ. „Извѣстия на Бълг. Археол. Друж.“, VII, 1919/1920. 38—52, sl. 30.

¹⁶⁰ G. Millet, L'ancien art serbe, fig. 190.

¹⁶¹ Ib., fig. 211.

¹⁶² Ib., fig. 218.

¹⁶³ Ib., fig. 177.

¹⁶⁴ J. Strzygowski, Baukunst d. Armenier, Abb. 724.

¹⁶⁵ G. Millet, L'ancien art serbe, fig. 183,

¹⁶⁶ Ib., fig. 175.

¹⁶⁷ Ib., fig. 142.

¹⁶⁸ Ib., fig. 209.

¹⁶⁹ C. Enlart, Manuel d'archéologie française. I. Paris, 1902, fig. 69.

Kubelitise u Kastoriji (XIV stol.)¹⁷⁰ osnovna figura je ravnokraki krst (sl. 38). Najposle, sasvim jedinstvena je pojava svoje vrste crkva sa tri konhe u Plańés, u istočnim Pirinejima, sa trougaonikom u sredini osnove¹⁷¹.

Iz izloženog pregleda krstoobraznih crkava vidimo, da crkva u selu Terancima po svojoj osnovi u obliku skoro ravnokrakog krsta sa jednom apsidom, spada u jedan od najređih tipova te vrste građevina, koji je bio rasprostranjen samo do XII stoleća. U Srbiji ima samo jedan spomenik, koji joj je blizak po obliku i razmerima — gore spomenuta crkva sv. Nikole u Đunisu, za koju K. Jovanović potpuno pravilno računa da je podignuta pre XII stoleća¹⁷². Kasnije mi ne znamo ni jedan spomenik toga tipa. Uzimajući u obzir tu činjenicu, a tako isto starinski okrugao oblik tambura naše crkvice, mi možemo misliti da je ona ponikla pre XII stoleća, možda, kao savremenica crkve sv. Germana na Prespanskom jezeru i crkve sv. Nikole u Đunisu. Pri tom nas ne buni ni ta okolnost, što je ona zidana vrlo nehatno iz smešanog materijala, ni to što je ona u svojim razmerama tako mala.

Ako i znamo vrlo malo crkava ovako neznatnih razmera, među sačuvanim spomenicima XI—XII stoleća, to ne znači da one uopšte nisu mogle postojati. Malo pre spomenuta crkva sv. Germana nešto je malo veća od crkve u Terancima, tako isto crkvice u Nikopolju¹⁷³ i u Gornjoj Banji, kod Dupnice,¹⁷⁴ koje su tako isto, sudeći po njihovim arhitektonskim oblicima bile podignute u XI i XII stoleću. Sličnim materijalom i načinom zidanja, osim gore navedene crkvice u Skali, odlikuje se i crkva sv. Sozonta u Geraki, za koju Millet računa da je podignuta u Komnensko doba.¹⁷⁵ Ujedno treba uzeti u obzir, da se utisak nehatnosti kod zidanja crkve u Terancima, povećava time što se ona danas nalazi u polusrušenom stanju — na spoljašnjim delovima zidova nije se sačuvao ni jedan njihov završetak, niti jedan detalj raspodele.

Mesto, na kome su razvaline, nalazi se na jednoj dosta velikoj i neravnoj terasi, koja je sa zapadne strane crkve presečena provalijom, u dnu koje teče potok. Usled vrlo kratkog boravka u selu, ja, na žalost, nisam uspeo da terasu bolje proučim, ali je kod mene ostao utisak, da je ona nekad bila groblje. Ako bi raskopavanja potvrdila ovu pretpostavku, onda bi mogao biti objašnjen i skromni razmer crkve — on taman odgovara potrebama jednog groblja.

U mesnim nazivima se sačuvala uspomena na neki manastir, koji se nalazio u blizini — planinska terasa, na sledećem usponu obronka Pljač-kavice, iznad Teranaca, i dosad nosi naziv Manastirište. Po površini zemlje se sad ne vide nikakvi tragovi toga manastira, ali bi se putem raskopavanja sigurno našli.

U Srednjem veku rejon, u kome se nalazi selo Terance, živio je potpuno drugim religioznim životom nego li danas. Sasvim blizu, svega četiri do pet kilometara uz reku Bregalnicu, na mestu gde se sad nalazi selo Morozvižd, bila je nekad varoš, sa istim imenom, u njoj je još u daleka

¹⁷⁰ G. Millet, *L'école grecque*, fig. 48.

¹⁷¹ C. Enlart, o. c., I, 220, fig. 76.

¹⁷² K. Jovanović, o. c., 158, Kube crkve se nije sačuvalo, zbog čega se ne može suditi o obliku tambura ali je rađena od istog materijala i, izgleda, tako isto nemarno (ib., sl. 11).

¹⁷³ A. H. Грабаръ. Болгар. церкви — гробницы, 125, ris 97.

¹⁷⁴ A. Profitch, o. c., fig. 27.

¹⁷⁵ G. Millet, *L'école grecque*, 57, fig. 91, 111.

vremena, za vreme vizantijske vlasti, bila episkopska stolica, potčinjena ohridskoj arhiepiškopiji, koja se pominje 1018 g.¹⁷⁶ Docnije, moguće u vezi sa srpskim osvajanjem, ona je bila uništena, ali je zatim na saboru 1347 g. zaključeno da se ona uspostavi, a za mesto boravljenja episkopa bude izabran Lesnovski manastir,¹⁷⁷ kojega je na kratko vreme pred tim bio obnovio despot Oliver, vlastelin cara Stefana Dušana, i koji je od 1341—1349 g. podigao u njemu divnu crkvu.¹⁷⁸ Da li je to premeštanje došlo usled toga, što je tada Morozvižd oslabio kao kulturni centar, ili usled nekih političkih i ekonomskih pobuda, ne zna se, no episkopi ustanovljene stolice počinju se nazivati zletovskim, po varoši Zletovu, koja leži na podnožju planine, na kojoj se nalazi Lesnovski manastir.

Vanredni živopis u crkvi ovoga manastira sačuvao je u priprati dva portreta, izgleda, dvojice prvih zletovskih episkopa. Sudeći po ostacima natpisa jedan od njih se zvao Arsenije.

Ako je doba procvata Morozvižda bio period XI—XII stoleća, može se misliti, da je u Terancima koje leži u njegovoj blizini, neimarstvo bilo razvijeno najviše u toj epohi. Ova pretpostavka, kao i sve što smo ranije rekli o karakteru osnove i o arhitektonskim oblicima crkvice u Terancima, primorava nas da i vreme njenog zidanja stavimo u XI—XII stoleće.

Zusammenfassung N. L. Okunjev, O. ö. Professor an der Karls-Universität in Prag: Kreuzförmige Kirchen in Südserbien. Im ersten Teil seiner Abhandlung bringt der Verfasser eine detaillierte Darstellung der Kirchenruine im Dorfe Terance an der Bregalnica (Umgebung von Štip). Nach Beschreibung der architektonischen Form und der Mauertechnik dieser Kirche wird die nächste Parallele aus der Umgebung angeführt: die Kirche Sv. Bogorodica Milostiva (Eleusa) in Veljuša bei Strumica, die 1080 erbaut wurde. Der einleitende Abschnitt der Abhandlung wird durch Originalphotographien und architektonische Aufnahmen des Verfassers illustriert (Abb. 1—7). Der grösste Teil der Abhandlung ist der architektonischen Analyse des kreuzförmigen Bautypus gewidmet, dem auch die angeführten Kirchen aus Südserbien angehören. Das in seinen Einzelheiten klassifizierte Vergleichsmaterial illustriert die verschiedenen Entwicklungsphasen der kreuzförmigen Kirche von den Anfängen der christlichen Aera bis ins 14. Jahrhundert. Das Hauptaugenmerk ist auf die östliche kirchliche Architektur gerichtet, vor allem auf die Denkmäler der armenisch-grusinischen Kunst des 10. Jahrhunderts, mit denen einige serbische Kirchen des 13. Jahrhunderts (Žiža — Gradac) in ihren Grundrissen grosse Aehnlichkeit haben. Aus der Uebersicht der verschiedensten Varianten kreuzförmiger Kirchen von der frühchristlichen Epoche bis ins 12. Jahrhundert ersieht man, dass der Grundriss der Kirche von Terance ziemlich selten ist. Immerhin kommt er nach den angeführten Parallelen am nächsten den Kirchen des 11. und 12. Jahrhunderts. Auf eine derartige Datierung weist auch die lokale Kirchengeschichte des Bregalnicagebietes hin, das im 11. Jahrhundert (um 1018) einen eigenen Bischof in Morozvižd, einer Stadt in unmittelbarer Nähe des jetzigen Dorfes Teranci, hatte.

¹⁷⁶ C. Jireček. Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer. Wien, 1897, 68.

¹⁷⁷ J. Radonić. O despotu Jovanu Oliveru i njegovoj ženi Ani Mariji. „Glas Srpske Akademije Nauka“, 94 (1914), 102.

¹⁷⁸ V. Marković, o. c., 107—108.